

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РЕПАТРІАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Юрій Гаврилів¹

аспірант кафедри політичних наук та історії,
Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ

E-mail: gavrilivy@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3573-1916>

У статті проведено дослідження наукових підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу у другій половині – кінці ХХ століття, що здійснено у межах аналізу і характеристики концептуальних підходів. Під час дослідження було використано синтетичний міждисциплінарний науково-методологічний підхід, у рамках якого було залучено методи історичних, політичних і юридичних дисциплін. Застосування такої міждисциплінарної методології зумовлено відсутністю єдиних підходів вчених при формулюванні й обґрунтуванні критеріїв виділення періодів у історичному розвитку репатріації кримськотатарського народу, що зокрема, позначилося на упуцненні значення політико-правової складової процесу репатріації, а саме правової політики у сфері прав кримських татар, їх громадянського статусу та інших конституційних прав в СРСР. Дослідження ґрунтувалося на аналізі наукових концепцій вчених, порівнянні підходів науковців у обґрунтуванні виділення періодів розвитку процесу репатріації кримських татар, у наслідок чого автор прийшов до висновку про те, що основна маса робіт у сучасній українській історіографії висвітлює етапи боротьби кримськотатарського народу, а також форми та методи цієї боротьби, як критерії для періодизації. Проте, автором доведено ключове значення законодавчих актів СРСР, які впливали на статус кримськотатарського народу, зокрема впливали на протиправне обмеження прав кримських татар на проживання в межах етнічних територій, обмеження прав на вільне пересування, порушення прав корінних народів загалом, а також протилежний вплив – правове скасування режиму спеціальних поселення, поновлення громадянських прав та інші юридично значимі рішення. Автором обґрунтований комплекс політико-правових критеріїв, побудованих на синтезі правової політики та форм і методів боротьби кримських татар, які покладено в основу авторської концепції періодизації репатріації кримськотатарського народу. У статті наведено авторську періодизацію даного історичного процесу у межах чотирьох основних періодів: 1944 – 1956 рр., 1956 – 1967 рр., 1967 – 1989 рр. та 1989 – середина 1990-х рр.

Ключові слова: репатріація, кримськотатарський народ, періодизація, корінні народи, правова політика.

Постановка проблеми. Історична зумовленість пошуку першопричин встановлення правопорядку у сфері основоположних прав людини та громадянина тісно пов'язана із необхідністю історичної реконструкції й аналітичної інтерпретації спроб поновлення прав народів, порушених у наслідок геноциду та інших тяжких кримінальних правопорушень, вчинених окупаційними режимами, зокрема режимом СРСР. Одним з таких прикладів слід визнати геноцид кримськотатарського народу і запровадження процесу репатріації кримських татар, що є надзвичайно актуальним питанням в умовах триваючої широкомасштабної російської агресії, окупацією суверенних українських територій, а також депортацією населення. Важливість дослідження особливостей періодизації репатріації кримськотатарського народу полягає в осмисленні закономірностей масштабності порушень прав корінних народів тоталітарними режимами й пошуку підходів у формуванні ефективних механізмів протидії таким злочинам. З наукової й суспільно-виховної точок зору потреба розуміння періодів відновлення прав кримськотатарського народу має суттєве значення для міжнародних правозахисних організацій і формування ефективної етнонаціональної політики в Україні у сучасних умовах державотворення. З урахуванням

більш ніж п'ятимільйонної міграції українців поза межі України, збереження кримськими татарами ідентичності стало надійною перспективою їх повернення в Крим, що є важливим прикладом ідентичної стійкості для українських вимушених переселенців. Такий аналіз також може надати значне уявлення про те, як діаспоральні національні рухи можуть об'єднувати та політично мобілізувати навіть невеликі, роздроблені етнічні групи й тим самим зберігати національну ідентичність і забезпечувати повернення у деокуповані території загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сфері наукової концептуалізації проблематика періодизації репатріації кримськотатарського народу не є новою. Зокрема, у дослідженнях таких вчених, як В. К. Андрушко, О. Г. Бажан, В. А. Войналович, В. Ф. Деревінський, Л. А. Гречина, Й. І. Жижинський, Н. О. Кислий, А. І. Наберухін, І. С. Міронова, В. О. Савчук, Є. М. Скляренко, С. О. Скотніков, Н. Рибак, Р. М. Фірсон, Л. І. Чорний та інших, розкриваються етапи становлення боротьби кримськотатарського руху за повернення до міст проживання та захисту їх прав загалом. Водночас недостатньо дослідженими та дискусійними є питання періодизації репатріації кримськотатарського народу, що зумовлює

¹ © Гаврилів Ю.

потребу в окремих акцентованих дослідженнях зазначених аспектів.

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз і характеристика концептуальних підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу, водночас завданням статті є формулювання авторської концепції щодо визначення періодів формування та розвитку репатріації кримськотатарського народу у 1940-х – 1990-х роках.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська історіографія періодів боротьби кримськотатарського народу за повернення в Крим сповнена акцентів на форми й методи цієї боротьби та формує собою значний науковий доробок, що спирається на широкую джерельну базу. Проте, вчені та дослідники значною мірою аналізують здебільшого особливості інтеграції кримських татар під час репатріації, що є також важливим джерелом розуміння етапів репатріації. Так, у дослідженні І. С. Міронової проаналізовано процес інтеграції кримських татар в українське суспільство наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., у процесі якого авторка розглянула основні кроки й заходи тогочасного українського уряду з цього питання, який взяв на себе повну відповідальність за долю репатріантів. І. С. Міронова достатньо ґрунтовно висвітлює суспільно-політичні, соціально-економічні, правові, земельні, освітні проблеми, з якими довелося зіштовхнутися кримським татарам після повернення на батьківщину [Міронова, 2018]. Заслугує уваги тріадичний вимір кримськотатарського руху за повернення, запропонований І. С. Міроною, у межах якого дане явище представлене певною політичною та соціально-економічною тріадою – репатріація, адаптація та інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір [Міронова, 2018, с. 268].

Окремий важливий етап репатріації кримськотатарського народу концептуалізований В. Ф. Деревінським, який акцентовано виокремив момент політичної інституціоналізації бачення статусу кримських татар на півострові та протидії виокремленню статусу цього народу тодішнім кримським політикумом періоду пізнього СРСР. Так, В. Ф. Деревінський слушно зазначив, що «... в ході посилення визвольних рухів в союзних республіках правляча в країні комуністична партія одним з методів їхнього струмування і деконсолідації обрала поширення ідей автономізації окремих регіонів. Невипадково популярне в середовищі українського і кримськотатарського руху гасло щодо створення кримської автономії взяла у своє активне використання. З 1989 р. кримські комуністичні партійні функціонери розгорнули популяризацію автономізації півострова. В їхньому баченні новий статус Криму не враховував прав кримськотатарського народу на національно-територіальну автономію» [Деревінський, 2017, с. 379]. Натомість В. Ф. Деревінський підкреслив значення ставлення до цих процесів українських державних діячів, зокрема В. Чорновола, наголошуючи, що «... Кримським питанням, зокрема, проблемою депортації кримськотатарського народу В. Чорновіл зацікавився в час утвердження власних світоглядних позицій в ході

протистояння з радянською тоталітарною системою. В другій половині 1980-х рр. він оприлюднив своє бачення її вирішення в низці публікацій. У відкритому листі до керівника Радянського Союзу Михайла Горбачова у серпні 1987 року він серед інших тем означив важку долю кримськотатарського народу, якого висилили з рідної землі. У проєкт своєї передвиборчої програми, підготованої в тому ж році, він висловлювався за організоване повернення за рахунок державної підтримки репресованого кримськотатарського народу в місця колишнього проживання в Криму та утворення в складі України Кримської автономної республіки» [Деревінський, 2017, с. 379].

Серед наукових підходів до питань періодів репатріації кримськотатарського народу критерії, пропоновані вченими та дослідниками, різняться за фактичними подіями, зокрема, якщо брати до уваги критерії перших фактів репатріації, тоді періодизація має базуватися на початку прибуття представників кримськотатарського народу на півострів Крим. Проте, на наше переконання, найбільш обґрунтованим підходом у контексті формування періодизації може бути підхід, побудований на юридичних фактах, що створили політико-правовий механізм репатріації кримськотатарського народу.

Приміром, в українській історіографії існують спроби запровадження періодизації репатріації кримськотатарського народу. Зокрема Р. М. Фірсов пропонує виокремити 3 основних періоди повернення кримських татар на етнічну батьківщину:

«... I період (до 1 січня 1989 р.) – приховане повернення без державної підтримки, часом всупереч законодавству, з активізацією повернення та громадської активності, починаючи від 1987 р.;

II період (1989 – 1991 рр. включно) – масове неорганізоване повернення в період розпаду СРСР з характерними ознаками високого рівня громадської активності: захоплення земельних ділянок, масові акції протесту, сутички з правоохоронцями, місцевими жителями тощо;

III період (від 1992 р.) – спад репатріації з характерними ознаками міждержавної міграції: перетин державних кордонів, набуття громадянства, валютно-фінансова криза доби становлення національних економік та ін., з втратою масовості в 1994 р.» [Фірсов, 2005].

Концептуально, критерії даної періодизації свідчать про рівень і ступень активності кримських татар і форми та методи відновлення своїх прав, що і склало перебіг репатріації. На нашу думку, такий підхід важливим внеском, проте, на наше переконання, він не враховує специфіки політико-правового поля репатріації.

Вважаємо політико-правовий механізм ключовим елементом у реалізації репатріації з огляду на юридичне походження цього терміну. Так, відповідний термін широко вживається у Женевській конвенції, а його тлумачення зустрічаємо в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: «Репатріація – повернення в державу громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які опинилися через різні обставини

на території інших держав» [Про затвердження Інструкції ... , 2017; Янковська, Роман, 2021, с. 43].

Водночас враховуючи історичні особливості тектонічних зрушень у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після XX з'їзду КПРС, доцільності набуває врахування проголошених на цьому з'їзді політичних векторів стартом програми репатріації кримськотатарського народу. XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.) вніс певні корективи в реабілітаційні процеси, значно прискоривши їх перебіг [Горбуров, 2012, с. 202], про що говорять матеріали досліджень, зокрема Н. Рибак слушно наголошує, що «... XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) відкрито засудив політику депортацій, однак шлях повернення на батьківщину кримськотатарського народу виявився надзвичайно складним і тернистим» [Рибак, 2017, с. 54].

Потрібно зазначити, що засудження депортацій народів СРСР на вищезгаданому з'їзді стало також поштовхом не тільки для відповідних лозунгів і заяв, дані події стали каталізатором формування певного правового поля для старту репатріації. Історичні дослідження свідчать, що 1956 р. Указом Президії ВР СРСР кримські татари були звільнені зі спецпоселень, до яких вони потрапили у 1944 р., проте із заборобою повертатися в Крим та без компенсації втрат, завданих при депортації.

Дослідники по-різному оцінюють вплив ухвалених актів на початок репатріації кримськотатарського народу. Зокрема О. Бажан та інші вчені Інституту історії України Національної Академії Наук України зазначають, що «...низка дискримінаційних законодавчих і нормативних документів стосовно депортованого народу обумовили погавлення кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил за повернення на свою історичну батьківщину. На перших етапах формування кримськотатарського національного руху, його об'єднуючим ядром стали ветерани КПРС, колишні відповідальні партійні та радянські працівники, учасники Другої світової війни. Зокрема їх представницька делегація вже влітку 1956 року відвідала Москву, де домагалася прийому у керівництва КПРС та Президії Верховної Ради СРСР. Незважаючи на докладені зусилля, вищезначена місія виявилася безуспішною» [Бажан, 2024, с. 6].

Вчені зазначають, що у зв'язку із заборобою, кримські татари намагалися оселитися у сусідніх із півостровом областях. Однак вже у грудні 1956 р. Постановою РМ УРСР «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області» [Бажан, Данилюк, ..., 1995, с. 72] було визнано недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей кримських татар та інших депортованих народів, що раніше проживали в Криму. Попри це, розселення, зокрема і в Мелітопольському районі, тривали [Кислий, 2021, с. 104]. Тобто скасування режиму спецпоселень стала

юридично значущою подією і може вважатися початком першого періоду періодизації репатріації кримськотатарського народу з огляду на той факт, що дані нормативно-правові акти надали можливість здійснювати внутрішні переміщення кримськими татарами з максимальним наближенням до території проживання.

Саме тому в основу періодизації репатріації кримськотатарського народу, на наше переконання, потрібно покласти політико-правовий механізм реалізації репатріації як головної цілі кримськотатарського руху кінця XX століття. Зокрема, пропонується визначити наступні періоди проведення репатріації:

I період: 1944 – 1956 рр.: перебування кримських татар в умовах режиму спецпоселень;

II період: 1956 – 1967 рр.: відміна режиму спецпоселень і переміщення кримських татар в межах СРСР без дозволу повернення на Кримський півострів;

III період: 1967 – 1989 рр.: законодавче повернення громадянських прав кримським татарам, політичне оформлення репатріаційного кримськотатарського руху, початок повернення кримських татар в умовах політичного курсу «Перебудови» та лібералізації репатріаційної політики в СРСР;

IV період: 1989 – середина 1990-х рр.: розгортання репатріації, утворення Курултаю і Меджлису кримськотатарського народу, українська державна політика репатріації та реінтеграції кримськотатарського народу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз і характеристика концептуальних підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу засвідчують відсутність єдиних підходів у науковому доробку вчених, основним аспектом дискусій виступають критерії розмежування періодів, зокрема вчені виділяють основні періоди, спираючись на особливості динаміки розвитку кримськотатарського руху. Натомість дослідження концепцій вчених та особливостей державної політики СРСР і у подальшому України, дає підстави сформулювати авторське концептуальне бачення визначення періодів формування та розвитку репатріації кримсько-татарського народу у 1940-х – 1990-х роках, що базується на синтезі регуляторного впливу нормативно-правових актів і політичної інституційно-налізації процесу репатріації під впливом активізації кримськотатарського руху, що формує політико-правовий підхід у визначенні історичних етапів формування, реалізації та завершення репатріації кримськотатарського народу у визначених історичних рамках. Розкриття характерних закономірностей кожного історичного етапу даної суспільно-політичної течії є перспективою подальших досліджень проблематики кримськотатарського руху кінця XX століття.

Список використаних джерел

Бажан, О. Г., 2024. *Хроніка кримськотатарського національного руху (1940 – 1980-ті роки)*. Науково-довідкове видання, Київ: Інститут історії України НАН України, 72 с.

Бажан, О. Г., Данилюк Ю. З., Андрушко, В. К., Войналович, В. А., Гречина, Л. А., Жижиський, Й. І., Наберухін, А. І., Савчук, В. О., Скляренко, С. М., Скотніков, С. О., Чорний, Л. І., 1995. *Кримські татари, 1944 – 1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців*, Київ: Рідний край, 363 с.

Горбуров, К., 2012. Болеслав Скарбек-Шпаський (1888 – 1934): маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР, *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Науковий і документальний журнал*, № 1 (38), с. 181–207.

Деревінський, В. Ф., 2017. Кримська проблеми і особливості її вирішення у 1989 – 1999 рр., *Гілея: науковий вісник*, вип. 127, с. 378–382.

Кислий, М.-О. О., 2021. *Повернення кримських татар на батьківщину у 1956–1989 рр.*: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01., Запоріжжя, 280 с.

Міронова, І. С., 2018. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: історичний досвід кінця 1980-х – початку 2000-х рр., *Проблеми політичної історії України*, вип. 13, с. 255–269.

Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України № 164 від 23.03.2017. [Online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17>

Рибак, Н., 2017. Державна політика репатріації та облаштування на історичній батьківщині кримськотатарського народу в 1956 - 2014 рр., *Схід*, № 2, с. 52–59.

Фірсов, Р. М., 2005. Етапи репатріації кримських татар в Крим, *Вісник Київського міжнародного університету: збірник наукових статей*, Київ: КМУ, Вип. 4. [Online]. Доступно: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/3.pdf>

Янковська, Л. А., Роман, Л. П., 2021. Політичні аспекти репатріації трудових мігрантів, *Академічні візії*, Вип. 2, с. 23–27.

References

Bazhan, O. H., 2024. *Khronika krymskotatarskoho natsionalnoho rukhu (1940 – 1980-ti roky)*. *Naukovo-dovidkove vydannia*. [Chronicle of the Crimean Tatar National Movement (1940s – 1980s): A Scientific and Reference Publication.], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 72 s. (in Ukrainian).

Bazhan, O. H., Danyliuk Yu. Z., Andrushko, V. K., Voynalovich, V. A., Hrechyna, L. A., Zhizitskyi, Y. I., Naberukhin, A. I., Savchuk, V. O., Skliarenko, Ye. M., Skotnikov, S. O., Chornyi, L. I., 1995. *Krymski tatar, 1944 – 1994 rr.: Statii. Dokumenty. Svidchennia ochevydsiv*. [The Crimean Tatars, 1944 – 1994: Articles. Documents. Eyewitness Accounts.], Kyiv: Ridnyi kraj, 363 s. (in Ukrainian).

Horburov, K., 2012. Boleslav Skarbek-Shatskyi (1888 – 1934): malovidoma biohrafii lidera «polskoi komunistychnoi roboty» v USSR. [Boleslav Skarbek-Shatsky (1888–1934): A Little-Known Biography of the Leader of the "Polish Communist Work" in the Ukrainian SSR], *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB. Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*, № 1 (38), s. 181–207. (in Ukrainian).

Derevynskiy, V. F., 2017. Krymska problemy i osoblyvosti yii vyrishennia u 1989 – 1999 rr. [The Crimean Issue and the Peculiarities of Its Resolution in 1989 – 1999.], *Hileia: naukovyi visnyk*, Vyp. 127, s. 378–382. (in Ukrainian).

Kyslyi, M.-O. O., 2021. *Povernennia krymskykh tatar na batkivshchynu u 1956 – 1989 rr.* [The Return of the Crimean Tatars to Their Homeland in 1956 – 1989.]: dys. ... kandydata istor. nauk: 07.00.01., Zaporizhzhia, 280 s. (in Ukrainian).

Mironova, I. S., 2018. Intehratsiia krymskykh tatar v ukrainske suspilstvo: istorychnyi dosvid kintsia 1980-kh – pochatku 2000-kh rr. [Integration of the Crimean Tatars into Ukrainian Society: Historical Experience from the Late 1980s to the Early 2000s.], *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, vyp. 13, s. 255–269. (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia Instruktii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy № 164 vid 23.03.2017. [On the Approval of the Instruction on the Procedure for the Implementation of the Norms of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine: Order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 164 dated March 23, 2017.] [Online]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17> (in Ukrainian).

Rybak, N., 2017. Derzhavna polityka repatriatsii ta oblashtuvannia na istorychnii batkivshchyni krymskotatarskoho narodu v 1956 – 2014 rr. [State Policy on the Repatriation and Resettlement of the Crimean Tatar People in Their Historical Homeland, 1956 – 2014.], *Skhid*, № 2, s. 52–59. (in Ukrainian).

Firsov, R. M., 2005. Etapy repatriatsii krymskykh tatar v Krym. [Stages of Repatriation of Crimean Tatars to Crimea.], *Visnyk Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu: zbirnyk naukovykh statei*, Kyiv: KyMU, syp. 4. [Online]. Dostupno: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/3.pdf> (in Ukrainian).

Yankovska, L. A., Roman, L. P., 2021. Politychni aspekty repatriatsii trudovykh mihrantiv. [Political Aspects of the Repatriation of Labor Migrants.], *Akademichni vizii*, vyp. 2, s. 23–27. (in Ukrainian).

Yuriy Havrylyl

PhD student at the Departmen of Political Science and Law Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

PERIODIZATION OF THE REPATRIATION OF THE CRIMEAN TATAR PEOPLE: A CONCEPTUAL ASPECT

The article studies scientific approaches to the periodization of the repatriation of the Crimean Tatar people in the second half - the end of the twentieth century, which is carried out within the framework of the analysis and characteristics of conceptual approaches. During the study, a synthetic interdisciplinary scientific and methodological approach was used, within which the methods of historical, political and legal disciplines were involved. The use of such an interdisciplinary methodology is due to the lack of unified approaches of scientists in the formulation and substantiation of criteria for identifying periods in the historical development of the repatriation of the Crimean Tatar people, which, in particular, affected the omission of the significance of the political and legal component of the repatriation process, namely, legal policy in the sphere of the rights of the Crimean Tatars, their civil status and other constitutional rights in the USSR. The study was based on the analysis of scientific concepts of scientists, comparison of

approaches of scientists in substantiation of allocation of periods of development of the process of repatriation of Crimean Tatars, as a result of which the author came to the conclusion that the bulk of works in modern Ukrainian historiography covers the stages of struggle of the Crimean Tatar people, as well as forms and methods of this struggle. However, the author proved the key importance of legislative acts of the USSR, which influenced the status of the Crimean Tatar people, in particular influenced the illegal restriction of the rights of Crimean Tatars to live within ethnic territories, restriction of the rights to free movement, violation of the rights of indigenous peoples in general, as well as the opposite influence - the legal abolition of the regime of special settlements, restoration of civil rights and other legally important decisions. The author substantiated a set of political and legal criteria built on the synthesis of legal policy and forms and methods of struggle of the Crimean Tatars, which formed the basis of the author's concept of periodization of repatriation of the Crimean Tatar people. The article presents the author's periodization of this historical process within four main periods: 1944–1956, 1956–1967, 1967–1989, and 1989–mid-1990s.

Keywords: *repatriation, Crimean Tatar people, periodization, indigenous peoples, legal policy.*

Статус статті:

Отримано: 06.08.2025 Прийнято: 24.08.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)